

III. TEOLOGIA WSCHODNIA

Studia Oecumenica 14

Opole 2014

TADEUSZ KAŁUŻNY SCJ

Kraków

FILIOQUE W DIALOGU EKUMENICZNYM

Kwestia odwiecznego pochodzenia Ducha Świętego „od Ojca” lub od „Ojca i Syna” (*Filioque*) stanowi jedną z najważniejszych różnic doktrynalnych między Wschodem i Zachodem. Mimo podejmowanych na przestrzeni historii wysiłków, jak dotąd nie udało się osiągnąć porozumienia w tej sprawie¹. W roku 2014 mija dokładnie 1000 lat od włączenia *Credo* Nicejsko-Konstantynopolitańskiego wraz ze spornym dodatkiem *Filioque* do rzymskiej liturgii. Okoliczność ta stanowi dobrą okazję do zastanowienia się nad aktualną sytuacją rozmów między Kościołami w tej trudnej sprawie.

Celem niniejszego artykułu jest syntetyczna prezentacja historii i wyników dotychczasowych dialogów ekumenicznych na temat *Filioque*. Ze względu na bogactwo i szeroki zakres badanej problematyki, w naszej refleksji ograniczamy się do najnowszych dokumentów dialogowych, wypracowanych w drugiej połowie XX i na początku XXI wieku, pomijając zasadniczo wcześniejsze rozmowy czy dyskusje na ten temat.

Temat zostanie rozwinięty w dwóch częściach. Najpierw omówimy osiągnięcia dwustronnych dialogów na temat *Filioque* (1). Następnie zwrócimy uwagę na owoce wysiłków podjętych w tej sprawie w ramach dialogu wielostronnego (2).

¹ Kwestią *Filioque* zajmowano się m.in. w czasie obrad Soboru Florenckiego. Zob. np. H.J. MARX, *Filioque und Verbot eines anderen Glaubens auf dem Florentinum. Zum Pluralismus in dogmatischen Formeln*, St. Augustin 1977.

1. *Filioque* w bilateralnym dialogu ekumenicznym

W poszukiwaniu porozumienia w kwestii pochodzenia Ducha Świętego szczególne znaczenie posiadają dwustronne dialogi doktrynalne. W sposób bezpośredni temat *Filioque* był rozpatrywany w kilku, poniżej prezentowanych dialogach ekumenicznych.

1.1. Dialog prawosławno-starokatolicki

Temat *Filioque* był przedmiotem oficjalnego dialogu teologicznego między prawosławnymi a starokatolikami na forum światowym, który odbywał się w latach 1973–1987². W czasie pierwszego spotkania Prawosławno-Starokatolickiej Komisji Mieszanej w 1973 roku w Penteli określono zasady dialogu oraz listę tematów domagających się opracowania. W ciągu siedmiu kolejnych spotkań (Chambésy 1975, 1977, 1983; Bonn 1979; Zagorsk 1981; Amersfoot 1985; Kavalá 1987) opracowano dwadzieścia sześć dokumentów ukazujących nauczanie Kościoła prawosławnego i Kościoła starokatolickiego w odniesieniu do najbardziej istotnych kwestii teologicznych³.

Sprawa *Filioque* jest rozważana w pierwszym tekście na temat *Nauki o Bogu*, przyjętym na posiedzeniu w Chambésy w 1975 roku⁴. Wskazano w nim na potrzebę odróżnienia odwiecznego pochodzenia Ducha Świętego od samego Ojca, od

² W dialogu tym nawiązano do rozmów między prawosławnymi i starokatolikami, które sięgają swymi korzeniami początków tzw. starokatolicyzmu (1871). Do pierwszych, jeszcze nieoficjalnych kontaktów między teologami obydwu Kościołów doszło w ramach Kongresów Starokatolickich w Monachium (1871) i w Kolonii (1872) oraz przy okazji konferencji zjednoczeniowych w Bonn (1874 i 1875). Następnie w latach 1893–1894 podjęto oficjalne rozmowy między rosyjskim Kościołem prawosławnym a ukonstytuowaną w 1889 r. Unią Utrechcką, które realizowano w latach 1894–1913 przez wymianę opinii teologicznych pomiędzy Komisjami Petersburską i Rotterdamską na temat *Filioque*, nauki o Eucharystii oraz ważności święceń starokatolickich. Zerwane w czasie I wojny światowej kontakty między dwoma Kościołami odnowiono i rozszerzono, pod kierownictwem Patriarchatu Ekumenicznego, w ramach spotkań rodzającego się wówczas ruchu ekumenicznego. Momentem kulminacyjnym tego etapu rozmów była konferencja unijna w Bonn w 1931 r. Zgodnie z decyzją ogólnoprawosławną konferencji na Rodos (1961), w 1973 roku rozpoczął się oficjalny dialog teologiczny między dwoma Kościołami na forum światowym. Por. Z. GLAESER, *Eucharystia w dialogu. Wokół bilateralnych uzgodnień doktrynalnych Kościoła prawosławnego na temat Eucharystii*, Opole 2007, 259–260; U. VON ARX, *Dialog prawosławno-starokatolicki. Uwagi o jego recepcji*, „Rocznik Teologiczny ChAT” 40(1998)1–2, 55–56.

³ Por. Z. GLAESER, *Eucharystia w dialogu*, 260; *Orthodoxie im Dialog. Bilaterale Dialoge der orthodoxen und der orientalisch-orthodoxen Kirchen 1945–1997. Eine Dokumentensammlung*, red. T. BREMER, J. OELDEMANN, D. STOLTMANN, Trier 1999, 188.

⁴ Por. PRAWOSŁAWNO-STAROKATOLICKA KOMISJA TEOLOGICZNA, *Nauka o Bogu* (Chambésy, 1975), w: U. KURY, *Kościół starokatolicki: historia, nauka, dążenia*, Warszawa 1996. Tekst oryginalny niem.: *Dokumente wachsender Übereinstimmung. Sämtliche Berichte und Konsentexte interkonfessioneller Gespräche auf Weltebene*, t. 1: 1931–1982, red. H. MEYER, H.J. URBAN, L. VISCHER, Paderborn 1983, 24–28; tekst ros.: „Журнал Московской Патриархии” 1(1976), 55–58; tłum. wł.: *Enchiridion Oecumenicum. Documenti del dialogo teologico interconfessionale*, t. 1: *Dialoghi internazionali 1931–1984*, red. G. CERETI, S.J. VOICU, Bologna 1986, 1214–1220.

Jego posłania w czasie, do którego może być odniesiony zwrot „przez Syna”. Autorzy dokumentu zdecydowanie odrzucili *Filioque*, zarówno jako niekanoniczny dodatek do pierwotnego tekstu *Credo*, jak również jako błędną naukę teologiczną, która czyni Syna trynitarną współprzyczyną lub „współsprawcą” Ducha⁵.

W rezultacie Kościoły starokatolickie opowiedziały się za usunięciem *Filioque* i używają dziś w liturgii *Credo* Nicejsko-Konstantynopolitańskie bez tego dodatku. Pomimo przyjęcia przez starokatolików stanowiska prawosławnego w tej sprawie, nie doszło do pełnej wspólnoty między tymi dwoma Kościołami. Wynika to między innymi z faktu, że w kilku Kościołach starokatolickich wprowadzono kapłaństwo kobiet. Przykład dialogu prawosławno-starokatolickiego pokazuje wyraźnie, że samo usunięcie dodatku *Filioque* z Wyznania wiary nie jest w stanie rozwiązać kwestii jedności chrześcijan⁶.

1.2. Dialog anglikańsko-prawosławny

Powołana w 1973 roku Międzynarodowa Anglikańsko-Prawosławna Komisja Mieszana do Dialogu Teologicznego odniosła się do sprawy *Filioque* w kilku dokumentach⁷. W swoim pierwszym tekście, tj. przyjętej w 1976 roku *Deklaracji Moskiewskiej*⁸, Komisja uznała włączenie *Filioque* do *Credo* za niekanoniczne, co należy naprawić przez powrót w liturgii anglikańskiej do oryginalnego tekstu soborowego. Autorzy dokumentu odnieśli się jednocześnie z pewną ostrożnością do doktryny wypowiedzianej przez ten dodatek⁹.

⁵ Por. PRAWOSŁAWNO-STAROKATOLICKA KOMISJA TEOLÓGICZNA, *Nauka o Bogu* (Chambésy, 1975), I/3,3–5. Por. także T.D. ŁUKASZUK, *Odwieczne pochodzenie Ducha Świętego w tradycji wschodniej i zachodniej*, w: *Niech zstąpi Duch Twój*, red. Z. KIJAS, Tarnów 1999, 39; TH. FITZGERALD, *The Filioque in Bilateral Theological Dialogues (1975–1998)*, „The Greek Orthodox Theological Review” 51(2006)1–4, 26.

⁶ Por. J. WOSMUTH, *Das „Filioque” in der ökumenischen Diskussion der Gegenwart*, „MD – Materialdienst des Konfessionskundlichen Instituts Bensheim” 61(2010)5, 93.

⁷ Kontakty między anglikanami i prawosławnymi sięgają początków XVIII wieku i były kontynuowane w kolejnych wiekach. Anglikanie uczestniczyli razem ze starokatolikami w konferencji w Bonn w 1875 roku. W czasie spotkań między przedstawicielami obydwu Kościołów poruszano m.in. kwestię *Filioque* oraz zagadnienie ważności święceń w Kościele anglikańskim. Po roku 1930 rozmowy anglikańsko-prawosławne straciły swoją dynamikę, odzyskując ją dopiero po 1973 roku. Por. V.T. ISTAVRIDIS, *Orthodoxy & Anglicanism*, London 1966, 1–70, 87–90; Z. GLAESER, *Eucharystia w dialogu*, 265; Y. CONGAR, *Wierzę w Ducha Świętego*, t. 3, Warszawa 1996, 232–234.

⁸ Por. COMMISSIONE DOTTRINALE MISTA ANGLICANA-ORTODOSSA, *Dichiarazione di Mosca* (1976), w: *Enchiridion Oecumenicum. Documenti del dialogo teologico interconfessionale*, t. 1, 199–205. Tekst oryginalny ang.: *Anglican Orthodox Dialogue: The Moscow Statement Agreed by the Anglican-Orthodox Joint Doctrinal Commission 1976*, red. K. WARE, C. CAVEY, London 1977, 82–91; tekst ros.: „Журнал Московской Патриархии” 11(1976), 45–51.

⁹ Por. COMMISSIONE DOTTRINALE MISTA ANGLICANA-ORTODOSSA, *Dichiarazione di Mosca* (1976), nr 199, 20; J. OELDEMANN, *Das Filioque im ökumenischen Dialog. Die Ergebnisse der bisherigen Dialog im Überblick*, w: *Die Filioque-Kontroverse. Historische, ökumenische und dogmatische Perspektiven 1200 Jahre nach der Aachener Synode*, red. M. BÖHNKE, A.E. KATTAN, B. OBERDORFER, Freiburg – Basel – Wien 2011, 186–187.

Takie stanowisko w sprawie *Filioque* znalazło swoje potwierdzenie w *Deklaracji Ateńskiej* z 1978 roku¹⁰. Dokument ten zawiera ponadto apel do biskupów Konferencji w Lambeth, aby wydali jasne zalecenie pominięcia *Filioque* w Nicejskim *Credo* przez wszystkie Kościoły należące do Wspólnoty Anglikańskiej. Obradująca miesiąc później Konferencja w Lambeth w 1978 istotnie wydała odpowiednie zalecenie, które jednak nie zostało wprowadzone w życie przez wszystkie anglikańskie prowincje kościelne¹¹. Fakt ten skłonił Anglikańsko-Prawosławną Komisję do przypomnienia jeszcze raz poglądów obydwu Kościołów na temat *Filioque* w *Deklaracji Dublińskiej* z 1984 roku¹². Obie strony dialogu – czytamy w dokumencie – są zgodne, że pierwotna wersja Nicejsko-Konstantynopolitańskiego Wyznania Wiary mówi o pochodzeniu Ducha Świętego od Ojca. Z tej przyczyny, jak również dlatego, że *Filioque* zostało wprowadzone do *Credo* bez upoważnienia ze strony soboru powszechnego i bez należynej aprobaty całego Kościoła „anglikanie zgadzają się z prawosławnymi, że *Filioque* nie powinno znajdować się w Symbolu”. Jednocześnie Komisja stwierdza, że nie ma zgody co do tego, „w jaki sposób doktryna zawarta w *Filioque* (w odróżnieniu od faktu wprowadzenia *Filioque* do Symbolu) jest możliwa do zaakceptowania przez oba nasze Kościoły”. Delegaci anglikańscy postrzegają *Filioque* jako ważną wypowiedź teologiczną, chociaż nie jako dogmat. Natomiast delegaci prawosławni uważają, że doktryna *Filioque* jest nie do przyjęcia, chociaż odnotowują jednocześnie, że „zgodnie z nauczaniem niektórych ojców wschodnich, użycie *Filioque* we wczesnej teologii łacińskiej może być rozumiane na sposób prawosławny”¹³. Treść *Deklaracji Dublińskiej* uwidacznia więc pewne różnice obu stron w rozumieniu *Filioque*. Wewnątrz Wspólnoty Anglikańskiej istnieją też różne poglądy na temat tego, czy w rozumieniu anglikanów różnice w brzmieniu *Credo* także stanowią przeszkodę dla jedności w wierze. Nic więc dziwnego, że mimo zalecenia usunięcia *Filioque* z liturgii przez Komisję Anglikańsko-Prawosławną, a później Konferencję w Lambeth, w kilku anglikańskich prowincjach kościelnych księgi liturgiczne nadal zawierają ten dodatek¹⁴.

¹⁰ Por. COMMISSIONE DOTTRINALE MISTA ANGLICANA-ORTODOSSA, *Dichiarazione di Atene* (1978), w: *Enchiridion Oecumenicum. Documenti del dialogo teologico interconfessionale*, t. 1, 208–214. Tekst oryginalny ang.: *Anglican-Orthodox Dialogue: The Dublin Agreed Statement*, London 1984, 58–63.

¹¹ Por. COMMISSIONE DOTTRINALE MISTA ANGLICANA-ORTODOSSA, *Dichiarazione di Atene* (1978), nr II.1–2; J. OELDEMANN, *Das Filioque im ökumenischen Dialog*, 187.

¹² Por. COMMISSIONE DOTTRINALE MISTA ANGLICANA-ORTODOSSA, *Dichiarazione di Dublino* (1984), w: *Enchiridion Oecumenicum. Documenti del dialogo teologico interconfessionale*, t. 1, 215–260. Tekst oryginalny ang.: *Anglican-Orthodox Dialogue: The Dublin Agreed Statement*, London 1984, 8–49. Tekst pol. (tłum. Z. Glaeser): Z. GLAESER, *Eucharystia w dialogu*, 269–281 (fragmenty).

¹³ Por. COMMISSIONE DOTTRINALE MISTA ANGLICANA-ORTODOSSA, *Dichiarazione di Dublino* (1984), nr 93–95. Tekst pol. cyt. za: Z. GLAESER, *Eucharystia w dialogu*, 277.

¹⁴ Por. J. OELDEMANN, *Das Filioque im ökumenischen Dialog*, 187–188; R. FLOGAUS, *Wurzel allen theologischen Übels oder soteriologische Notwendigkeit? Zum Verständnis des Filioque in der orthodoxen, römisch-katholischen und evangelischen Theologie des 20. Jahrhunderts*, w: *Die Fi-*

Do sprawy *Filioque* obie strony dialogu odniosły się również w *Deklaracji Cypryjskiej*, przyjętej w 2006 roku pod tytułem *Kościół Boga w Trójcy Jedynego*¹⁵. W dokumencie tym najpierw podkreśla się, że prawosławny punkt widzenia *Filioque* nie jest tak jednoznaczny, jak się często wydaje. Rozróżnienie między możliwą zgodą na *Filioque* na płaszczyźnie ekonomii zbawienia i jego odrzucenie w odniesieniu do Trójcy immanentnej nie stanowi – jak zauważają autorzy dokumentu – ani jedynej, ani kanonicznej odpowiedzi Wschodu. Istotnie, niektórzy teologowie prawosławni – jak zauważa się w dalszej części dokumentu – reprezentują pogląd, że w myśleniu patrystycznym uczestnictwo Syna w pochodzeniu Ducha Świętego nie jest całkowicie ograniczone do płaszczyzny ekonomii zbawienia. W tym kontekście autorzy dokumentu zwracają uwagę na niebezpieczeństwa, związane z jednostronnym stawianiem akcentów zarówno po stronie wschodniej, jak i zachodniej. Mając na uwadze zachodnią teologię Trójcy, wskazuje się na niebezpieczeństwo stosowania w mówieniu o Bogu kategorii nieosobowych. Natomiast prawosławnej teologii grozi niebezpieczeństwo jednostronnego rozumienia stwierdzenia, że Duch „pochodzi tylko od Ojca”. Wyjaśniając swoje stanowisko, Komisja stwierdza, że Duch nie pochodzi od wyizolowanej jednostki Bożej, lecz od Osoby, od Ojca, który pozostaje w wiecznej relacji do swojego Syna. Tym samym obie strony dialogu prezentują godną uwagi otwartość na udział Syna w pochodzeniu Ducha Świętego w wieczności, jeśli nawet – jak zaznaczono w dokumencie – ten punkt wymaga jeszcze dalszej refleksji i objaśnienia¹⁶.

1.3. Dialog katolicko-prawosławny

W podjętym w 1980 roku katolicko-prawosławnym dialogu teologicznym na forum światowym sprawie *Filioque* nie poświęcono dotąd odrębnego dokumentu¹⁷. Niemniej jednak w sposób pośredni do tego zagadnienia odnoszą się dwa dokumenty tegoż dialogu.

Pierwszy tekst Międzynarodowej Komisji Mieszanej do Dialogu Teologicznego między Kościołem rzymskokatolickim i Kościołem prawosławnym, który porusza to zagadnienie, nosi tytuł: *Mysterium Kościoła i Eucharystii w świetle*

lioque-Kontroverse. Historische, ökumenische und dogmatische Perspektiven 1200 Jahre nach der Aachener Synode, red. M. BÖHNKE, A.E. KATTAN, B. OBERDORFER, Freiburg – Basel – Wien 2011, 137.

¹⁵ Por. INTERNATIONAL COMMISSION FOR ANGLICAN-ORTHODOX THEOLOGICAL DIALOGUE, *The Church of the Triune God: The Cyprus Statement*, London 2006.

¹⁶ Por. INTERNATIONAL COMMISSION FOR ANGLICAN-ORTHODOX THEOLOGICAL DIALOGUE, *The Church of the Triune God*, nr 15–20; J. OELDEMANN, *Das Filioque im ökumenischen Dialog*, 189–190; TH. FITZGERALD, *The Filioque in Bilateral*, 31–33.

¹⁷ Na temat genezy i przebiegu tego dialogu, zob. T. KALUŻNY, *Na drogach jedności. Dwustronne dialogi doktrynalne Kościoła rzymskokatolickiego na płaszczyźnie światowej*, Kraków 2012, 28–39.

tajemnicy Trójcy Świętej (Monachium 1982)¹⁸. Zamieszczono w nim krótkie wyjaśnienie, świadczące o tym, że problematyka związana z pochodzeniem Ducha Świętego jest uczestnikom dialogu dobrze znana. Najpierw dokument z Monachium zawiera wzmiankę, odnoszącą się do rozumienia Ducha Świętego, który „od wieków pochodzi od Ojca i objawia się przez Syna”¹⁹. Przez to zróżnicowanie między „pochodzeniem” a „objawieniem” Komisja uwydatnia niezbędne rozróżnienie między wymiarem immanentnym a wymiarem ekonomii zbawienia. Wskazuje jednocześnie na ścisłą zależność między Synem a Duchem. Mając na uwadze doniosłość i złożoność zagadnienia, w dalszej części dokumentu Komisja stwierdza: „Nie chcemy jeszcze rozwiązywać trudności, które powstały między Wschodem i Zachodem na temat relacji między Synem i Duchem. Możemy jednak już powiedzieć razem, że Duch ten, który pochodzi od Ojca (J 15,26) jako jedyne źródła w Trójcy, a który stał się Duchem naszego usynowienia (Rz 8,15), ponieważ jest także Duchem Syna (Ga 4,6) – Duch ten udzielony jest nam, zwłaszcza w Eucharystii, przez tegoż Syna, na którym spoczywa, zarówno w czasie, jak i w wieczności (J 1,32)”²⁰. W *Odpowiedzi na dokument z Monachium* (1983), wypracowanej w ramach katolicko-prawosławnego dialogu w USA, zauważono, że „przytoczony tekst daje solidną podstawę do dalszych orzeczeń dotyczących Ducha Świętego i zgłębiających tajemnicę Jego posłannictwa”²¹.

Podobną wzmiankę na temat pochodzenia Ducha Świętego oraz relacji między Chrystusem i Duchem znajdujemy w trzecim dokumencie Międzynarodowej Komisji Mieszanej do Dialogu Teologicznego między Kościołem rzymskokatolickim i Kościołem prawosławnym, zatytułowanym *Sakrament kapłaństwa w sakramentalnej strukturze Kościoła, ze szczególnym uwzględnieniem znaczenia sukcesji apostołskiej dla uświęcenia i jedności Ludu Bożego* (Uusi Valamo 1988)²².

¹⁸ Por. MIĘDZYNARODOWA KOMISJA MIESZANA DO DIALOGU TEOLOGICZNEGO MIĘDZY KOŚCIOŁEM RZYMSKOKATOLICKIM I KOŚCIOŁEM PRAWOSŁAWNYM, *Misterium Kościoła i Eucharystii w świetle tajemnicy Trójcy Świętej* (Monachium 1982), w: W. HRYNIEWICZ, *Kościół siostrzane: dialog katolicko-prawosławny 1980–1991*, Warszawa 1993, 35–44.

¹⁹ Por. MIĘDZYNARODOWA KOMISJA MIESZANA DO DIALOGU TEOLOGICZNEGO MIĘDZY KOŚCIOŁEM RZYMSKOKATOLICKIM I KOŚCIOŁEM PRAWOSŁAWNYM, *Misterium Kościoła i Eucharystii*, nr I.3.

²⁰ Por. MIĘDZYNARODOWA KOMISJA MIESZANA DO DIALOGU TEOLOGICZNEGO MIĘDZY KOŚCIOŁEM RZYMSKOKATOLICKIM I KOŚCIOŁEM PRAWOSŁAWNYM, *Misterium Kościoła i Eucharystii*, nr I.6.

²¹ *Odpowiedź na dokument z Monachium* (Jamaica, NY 1983), w: Z. GLAESER, *Eucharystia w dialogu*, 230–233. Tekst oryginalny ang.: *A Response to the Munich Document*, „Diakonia” (US) 18 (1983), 174–177. Por. D. SALACHAS, *Il dialogo teologico ufficiale tra la Chiesa cattolico-romana e la Chiesa ortodossa. Iter e documentazione*, Bari 1994, 65; J. BUJAK, *Jedność na nowo odkrywana. Dialog katolicko-prawosławny w latach 1958–2000*, Poznań 2001, 35–36; J. OELDEMANN, *Das Filioque im ökumenischen Dialog*, 191; W. HRYNIEWICZ, *Kościół jest jeden. Ekumeniczne nadzieje nowego stulecia*, Kraków 2004, 181.

²² Por. MIĘDZYNARODOWA KOMISJA MIESZANA DO DIALOGU TEOLOGICZNEGO MIĘDZY KOŚCIOŁEM RZYMSKOKATOLICKIM I KOŚCIOŁEM PRAWOSŁAWNYM, *Sakrament kapłaństwa w sakramentalnej strukturze Kościoła, ze szczególnym uwzględnieniem sukcesji apostołskiej dla uświęcenia i jedności Ludu Bożego* (Uusi Valamo 1988), w: W. HRYNIEWICZ, *Kościół siostrzane*, 56–66.

Prezentując w pierwszym rozdziale wizję posługiwania w ścisłym powiązaniu z misterium Chrystusa i Ducha Świętego, autorzy dokumentu stwierdzili: „Duch, który odwiecznie pochodzi od Ojca i spoczywa na Synu, przygotował wydarzenie Chrystusa i urzeczywistnił je”²³.

W sposób bezpośredni sprawa pochodzenia Ducha Świętego została podjęta w dokumencie katolicko-prawosławnego dialogu teologicznego w USA, pt. *Filioque: problem dzielący Kościoły?* (2003)²⁴. Dokument został podzielony na cztery części: w pierwszej przedstawiono świadectwa biblijne, w drugiej – rozwój historyczny, trzecią poświęcono refleksjom teologicznym i wreszcie w czwartej przedstawiono zalecenia kierowane do Kościołów. W prezentacji zagadnienia *Filioque* autorzy dokumentu odwołują się przede wszystkim do Pisma Świętego i wspólnej Tradycji Kościoła niepodzielonego. Podkreślają między innymi, że w Nowym Testamencie Duch Święty jest nierozdzielnie związany z Osobą i misją Jezusa. Wskazują na uwarunkowania historyczne zaistniałych różnic między tradycją łacińską i grecką w odniesieniu do Trzeciej Osoby Boskiej, próby ich rozwiązywania na soborach w Lyonie i we Florencji oraz aktualne wysiłki zmierzające do porozumienia w tej sprawie (memorandum z Klingenthal, dokument z Monachium i wyjaśnienie Papieskiej Rady do spraw Jedności Chrześcijan z 1995 roku). W refleksji teologicznej Komisja zwraca uwagę na różnice terminologiczne, teologiczne i eklezjologiczne. W odróżnieniu od kwestii terminologicznych, dwie pozostałe różnice – w przekonaniu autorów dokumentu – mają zasadnicze znaczenie dla porozumienia w sprawie *Filioque*. Kwestia teologiczna dotyczy związku pomiędzy Trójcą immanentną a Trójcą ekonomiczną, co łączy się ściśle z pytaniem, czy Syn odgrywa jakąś rolę w pochodzeniu Ducha Świętego. Różnica eklezjologiczna odnosi się do autorytetu biskupa Rzymu w kwestii rozwiązywania problemów dogmatycznych. W związku z tym Komisja zachęca do pogłębionego studiowania teologii Ducha Świętego, która musi być zakorzeniona w Piśmie Świętym i Tradycji Kościoła, a jednocześnie otwarta na nowe sformułowania. W końcowych zaleceniach, autorzy dokumentu wskazują między innymi na potrzebę uznania ograniczoności ludzkiego języka w odniesieniu do relacji wewnątrz Trójcy Świętej, jasnego rozróżnienia między teologiczną

²³ Por. MIĘDZYNARODOWA KOMISJA MIESZANA DO DIALOGU TEologicznego między Kościołem Rzymskokatolickim i Kościołem Prawosławnym, *Sakrament kapłaństwa*, nr 6.

²⁴ Por. NORTH AMERICAN ORTHODOX-CATHOLIC THEOLOGICAL CONSULTATION, *The Filioque: A Church Dividing Issue?* (Washington, October 25, 2003), „The Greek Orthodox Theological Review” 49(2004)3–4, 359–392. Zapoczątkowany w 1965 r. dialog katolicko-prawosławny w USA, prowadzony jest pod patronatem Stałej Konferencji Kanonicznej Biskupów Prawosławnych w Ameryce oraz Konferencji Katolickich Biskupów USA. Komisja zbiera się dwa razy w roku, podejmując refleksję wokół najważniejszych zagadnień dotyczących zarówno kwestii doktrynalnych, jak i pastoralnych obydwu Kościołów. Na ten temat zob. *Chronology of Orthodox-Catholic Consultation in the United States, 1965–1995*, w: *The Quest for Unity: Orthodox and Catholics in Dialogue. Documents of the Joint International Commission and Official Dialogues in the United States 1965–1995*, red. J. BORELLI, J.H. ERICKSON, Washington 1996, 245–246; Z. GLAESER, *Eucharystia w dialogu*, 225–236.

kwestią pochodzenia Ducha Świętego, a eklezjologicznymi treściami związanymi z prymatem i doktrynalnym autorytetem Kościoła, zwrócenia uwagi na eklezjologiczny status soborów zwoływanych w obu Kościołach po okresie siedmiu soborów ekumenicznych. Wreszcie, w tekście dokumentu znajdujemy zalecenia, aby Kościół katolicki powrócił w katechezie i liturgii do *Credo* z 381 roku²⁵.

1.4. Dialog prawosławno-reformowany

W podjętym w 1988 roku oficjalnym dialogu teologicznym między Kościołem prawosławnym i Światowym Aliansem Kościołów Reformowanych tematyce trynitarniej poświęcono dwa dokumenty: *Raport* (1988)²⁶ oraz *Wspólną deklarację na temat Trójcy Świętej* (1991)²⁷.

W dokumencie przyjętym na zakończenie pierwszego posiedzenia Międzynarodowej Prawosławno-Reformowanej Komisji Dialogowej w Leuenbergu (koło Byzylei) w 1988 roku, obie strony stwierdziły zgodność w istotnych punktach nauki trynitarniej. W odniesieniu do *Filioque* reformowani członkowie Komisji – zgodnie z dominującym w ich Kościołach przekonaniem – opowiedzieli się za usunięciem tego dodatku z Wyznania wiary, ponieważ nie należy on do oryginalnej wersji *Credo*²⁸.

Stanowisko obydwu stron na temat nauki trynitarniej zostało szerzej ukazane we *Wspólnej deklaracji na temat Trójcy Świętej*, wypracowanej na kolejnym

²⁵ Por. J. OELDEMANN, *Das Filioque im ökumenischen Dialog*, 189–190; J. BUJAK, *Kwestia „Filioque” w doktrynalnym dialogu katolicko-prawosławnym*, „Teologia w Polsce” 2(2008)2, 327. Pewne wzmianki na temat pochodzenia Ducha Świętego odnajdujemy także w dokumencie końcowym teologicznego dialogu katolicko-metodystycznego z lat 1977–1981, tzw. raporcie z Honolulu, zatytułowanym *Ku wspólnej deklaracji o Duchu Świętym* (1981). COMMISSIONE MISTA CHIESA CATTOLICA-CONSIGLIO METODISTA MONDIALE, *Rapporto degli anni 1977–1981* (Honolulu, 1981), w: *Enchiridion Oecumenicum. Documenti del dialogo teologico interconfessionale*, t. 1, 992–1021. Tekst oryginalny ang.: „Information Service” (1981) 46, 84–96. Rozpatrując zagadnienie pneumatologii, w początkowej części dokumentu katolicy i metodyści stwierdzili, iż Duch Święty pochodzi od Ojca i Syna czy od Ojca przez Syna. Komisja Katolicko-Metodystyczna obie wspomniane formuły dotyczące pochodzenia Ducha Świętego uznała za poprawne. Por. COMMISSIONE MISTA CHIESA CATTOLICA-CONSIGLIO METODISTA MONDIALE, *Rapporto degli anni 1977–1981* (Honolulu, 1981), 10. Więcej na temat dialogu katolicko-metodystycznego: T. KAŁUŻNY, *Na drogach jedności*, 115–132.

²⁶ Por. COMMISSIONE TEOLOGICA ORTODOSSI-RIFORMATI, *Rapporto* (Leuenberg, 11 marzo 1988), w: *Enchiridion Oecumenicum. Documenti del dialogo teologico interconfessionale*, t. 3: *Dialoghi internazionali 1985–1994*, red. G. CERETI, J.F. PUGLISI, Bologna 2004, 1131–1134. Tekst oryginalny niem.: *Dokumente wachsender Übereinstimmung. Sämtliche Berichte und Konsentexte interkonfessioneller Gespräche auf Weltebene*, t. 2: 1982–1990, red. H. MEYER, DAMASKINOS PAPANDREOU, J.J. URBAN, L. VLSCHER, Paderborn 1992, 318–320. Tekst ros.: „Журнал Московской Патриархии” 10(1988), 66–67.

²⁷ Por. COMMISSIONE MISTA DEL DIALOGO TEOLOGICO FRA LA CHIESA ORTODOSSA E L’ALLEANZA RIFORMATA MONDIALE, *Dichiarazione comune sulla santa Trinità* (Minsk, 1991), w: *Enchiridion Oecumenicum. Documenti del dialogo teologico interconfessionale*, t. 3, 1135–1146. Tekst oryginalny niem.: *Dokumente wachsender Übereinstimmung. Sämtliche Berichte und Konsentexte interkonfessioneller Gespräche auf Weltebene*, t. 2, 321–328. Tekst ros.: „Журнал Московской Патриархии” 1(1991), 61–63.

²⁸ Por. COMMISSIONE TEOLOGICA ORTODOSSI-RIFORMATI, *Rapporto* (Leuenberg, 11 marzo 1988), 1133.

posiedzeniu Komisji Prawosławno-Reformowanej w Mińsku w 1990 roku (po redakcyjnych modyfikacjach, opublikowanej w 1991 roku). W dokumencie tym partnerzy dialogu uznali, że reprezentują zgodne poglądy co do samej treści dogmatu Trójcy Świętej, chociaż przy rozważaniu tego zagadnienia różnie rozkładają akcenty. Realna wiara w Trójcę Świętą – zdaniem uczestników dialogu – jest ważniejsza niż specyficzna terminologia teologiczna, służąca do jej wyrażania. Na uwagę zasługuje fakt, że w omawianym dokumencie samo pojęcie *Filioque* w ogóle się nie pojawia, nawet wtedy, gdy wyczerpująco zajmuje się on wewnętrznymi relacjami Trójcy. Nieco wyraźniej tematyka *Filioque* dochodzi do głosu w końcowej części dokumentu, gdzie Komisja zaleca używanie Nicejsko-Konstantynopolitańskiego *Credo* w jego pierwotnej wersji z roku 381²⁹.

1.5. Dialog prawosławno-luterański

Kwestia *Filioque* była również rozpatrywana w prawosławno-luterańskim dialogu teologicznym w USA. Stanowisko obu stron w tej sprawie znalazło wyraz w przyjętej w 1998 roku *Wspólnej deklaracji na temat wiary w Trójcę Świętą*³⁰.

W dokumencie tym obie strony dialogu stwierdziły, że *Filioque* nie było zawarte w pierwotnej wersji Nicejskiego-Konstantynopolitańskiego Wyznania Wiary i nie jest powszechnie wiążące. Włączenie tego dodatku do *Credo*, które nastąpiło w wyniku jednostronnej decyzji Kościoła łacińskiego, uznano za niekanoniczne. Obie strony dialogu potwierdziły monarchię Ojca i uznały normatywny charakter greckiej formy *Credo* z 381 roku. Dlatego też luterańscy członkowie Komisji postanowili zalecić swoim Kościołom podjęcie niezbędnych kroków celem wprowadzenia pierwotnej formy Nicejsko-Konstantynopolitańskiego *Credo* do swojego nauczania i kultu. Luteranie stwierdzili jednocześnie, że doktryny, zgodnie z którą Duch Święty pochodzi od Ojca i Syna, nie uważają za heretycką. Jest ona zwarta w dokumentach wyznaniowych i tekstach wielu czołowych teologów luterańskich. Ponadto, uznanie oryginalnej formy *Credo* nicejskiego nie oznacza dla strony luterańskiej odrzucenia teologii, która przypisuje Synowi określoną rolę w pochodzeniu Ducha Świętego. Strona luterańska wyraziła goto-

²⁹ Por. COMMISSIONE MISTA DEL DIALOGO TEOLOGICO FRA LA CHIESA ORTODOSSA E L'ALLEANZA RIFORMATA MONDIALE, *Dichiarazione comune sulla santa Trinità* (Minsk, 1991), 1140–1141, 1145–1146; J. OELDEMANN, *Das Filioque im ökumenischen Dialog*, 182; K. KARSKI, *Kościół reformowany w dialogu*, „Studia i Dokumenty Ekumeniczne” 16(2000)2, 19.

³⁰ Por. DIALOGO LUTERANO-ORTODOSSO NEGLI STATI UNITI, *Dichiarazione comune sulla fede nella santa Trinità* (Carefree, Arizona, 4 novembre 1998), w: *Enchiridion Oecumenicum. Documenti del dialogo teologico interconfessionale*, t. 8: *Dialoghi locali 1995–2001*, red. G. CERETI, J.F. PUGLISI, Bologna 2007, 1581–1585. Tekst oryginalny ang.: *A Lutheran-Orthodox Common Statement on Faith in the Holy Trinity*, (Carefree, Arizona, 4 November 1998), http://download.elca.org/ELCA%20Resource%20Repository/A_Lutheran_Orthodox_Common_Statement_on_Faith_in_the_Holy_Trinity.pdf [dostęp: 5.05.2014].

wość do pogłębienia w dialogu z prawosławnymi refleksji dotyczącej relacji między Duchem i Synem. Prawosławni członkowie Komisji stwierdzili, że gotowi są przyjąć nauczanie o „podwójnym pochodzeniu” Ducha od Ojca i Syna jedynie na płaszczyźnie ekonomii zbawienia³¹.

2. *Filioque* w wielostronnym dialogu ekumenicznym

Kwestia *Filioque* była obecna nie tylko w dwustronnym, ale także w wielostronnym dialogu ekumenicznym. Na szczególną uwagę zasługują tutaj dokumenty Komisji „Wiara i Ustrój” Światowej Rady Kościołów.

2.1. *Filioque* w perspektywie ekumenicznej (1979)

W latach 1978–79 Komisja „Wiara i Ustrój” Światowej Rady Kościołów zorganizowała w Klingenthal koło Strasburga (Francja) dwa kolokwia poświęcone spornej kwestii *Filioque* w Nicejsko-Konstantynopolitańskim Symbolu Wiary. Wyniki prac Komisji zostały zawarte w memorandum pt. *Formuła „Filioque” w perspektywie ekumenicznej* (1979)³².

Na strukturę memorandum składa się sześć części: I. *Wprowadzenie*; II. *Symbol Nicejski i formuła „Filioque”*; III. *Trójca i pochodzenie Ducha Świętego*; IV. *Teologiczne aspekty „Filioque”*; V. *Znaczenie tej problematyki*; VI. *Zalecenia*. Podjęta w dokumencie refleksja koncentruje się głównie na teologicznym aspekcie zagadnienia, nie wchodząc w szczegóły dotyczące uwarunkowań historycznych, kanonicznych i liturgicznych. Doceniając prawosławne trwanie przy „monarchii” Ojca, autorzy memorandum biorą jednocześnie pod uwagę zachodnie zainteresowanie tym, aby poprzez dodatek *Filioque* nazwać otwarty i przemilczany w *Credo* z 381 roku problem stosunku między Synem a Duchem

³¹ Por. DIALOGO LUTERANO-ORTODOSSO NEGLI STATI UNITI, *Dichiarazione comune sulla fede nella santa Trinità* (Carefree, Arizona, 4 novembre 1998), nr 2–3, 7–12; TH. FITZGERALD, *The Filioque in Bilateral*, 34–38. W związku z tym należy zauważyć, iż Zjednoczony Ewangelicko-Luterański Kościół Niemiec (VELKD) w opublikowanym w czerwcu 1997 roku „Stanowisku” opowiedział się za zachowaniem *Filioque*. Por. *Stellungnahme der Kirchenleitung der VELKD zu einigen Fragen des Wortlautes des Nicaeno-Constantinopolitanums vom 26. Juni 1997*, „Ökumenische Rundschau” 47 (1998), 267–268; P. GEMEINHARDT, *Die Filioque – Kontroverse zwischen Ost- und Westkirche im Frühmittelalter*, Berlin – New York 2002, 22–24; L. LIES, *Derzeitige ökumenische Bemühungen um das „Filioque”*, „Zeitschrift für katholische Theologie” 122(2000), 317–319.

³² Por. LA COMMISSION DE FOI ET CONSTITUTION, *Mémoire. La formule du „Filioque” dans une perspective œcuménique* (Klingenthal, 1979), w: *La théologie du Saint Esprit dans le dialogue œcuménique*, red. L. VISCHER, (ed. Conseil Œcuménique des Églises), Paris 1981, 7–25. Tekst ang.: *Spirit of God, Spirit of Christ: Ecumenical Reflections on the Filioque Controversy*, red. L. VISCHER, London – Geneva 1981, 3–18. W wydanej przez Światową Radę Kościołów publikacji, obok memorandum, wydrukowano także referaty przedstawicieli różnych Kościołów przedstawione podczas dwóch posiedzeń Komisji w Klingenthal. Por. *La théologie du Saint Esprit dans le dialogue œcuménique*.

Świętym. Dla wypowiedzenia wzajemnych relacji, zachodzących między Synem i Duchem autorzy dokumentu proponują odwołać się do innych formuł, znanych z Tradycji, w których dałoby się zachować te treści, które usiłował wyartykułować kontrowersyjny dodatek. Spośród możliwych formuł w memorandum wskazano następujące:

- Duch pochodzi od Ojca i Syna;
- Duch pochodzi od Ojca przez Syna;
- Duch pochodzi od Ojca i bierze od Syna;
- Duch pochodzi od Ojca i spoczywa na Synu;
- Duch pochodzi od Ojca i rozsiewa blask (*resplendit*) przez Syna.

Wszystkie te formuły – jak podkreślono w memorandum – są godne uwagi i powinny stać się przedmiotem studiów w toku dalszego dialogu. W końcowej części memorandum z Klingenthal sformułowano trzy zalecenia. Do wszystkich uczestników dialogu ekumenicznego skierowano zalecenie należytego zgłębienia treści zawartych w niniejszym dokumencie, biorąc pod uwagę zarówno jego stronę doktrynalną, jak i wynikające zeń konsekwencje praktyczne. Następnie zalecono, aby została wszędzie uznana za normatywną i przywrócona pierwotna forma Symbolu Nicejsko-Konstantynopolińskiego, tzn. bez dodatku *Filioque*³³. Tym samym uznano pierwotne Wyznanie wiary jako podstawę wszystkich dalszych starań o porozumienie w sprawie *Filioque*. W końcu, w dokumencie znajdujemy sugestię, aby Kościoły chrześcijańskie w odpowiedni sposób odpowiedziały na memorandum, mając na uwadze nie tylko starania o lepsze zrozumienie samej doktryny trynitarniej, ale również troskę o ponowne rozpatrzenie ekumenicznej roli Symbolu Nicejskiego³⁴

2.2. Ku wspólnemu wyrażaniu wiary apostołskiej dziś (1982)

W nawiązaniu do memorandum z Klingenthal i innych studiów dotyczących wiary apostołskiej³⁵, Komisja „Wiara i Ustrój” na spotkaniu plenarnym

³³ Por. LA COMMISSION DE FOI ET CONSTITUTION, *Mémoire. La formule du „Filioque” dans une perspective œcuménique*, 24.

³⁴ Por. LA COMMISSION DE FOI ET CONSTITUTION, *Mémoire. La formule du „Filioque” dans une perspective œcuménique*, 21–22; P. GEMEINHARDT, *Die Filioque – Kontroverse*, 5–7; T.D. ŁUKASZUK, *Odwieczne pochodzenie Ducha Świętego*, 41; E. FORTINO, *Greci e latini di fronte al „Filioque”*, „Parola, Spirito e Vita” 1998, nr 38, 297–299.

³⁵ W 1978 roku, dla przykładu, Komisja „Wiara i Ustrój”, na zlecenie Wspólnej Grupy Roboczej Światowej Rady Kościołów i Kościoła Rzymskokatolickiego, podjęła studium na temat wspólnej wiary apostołskiej. Wyniki prac Komisji zostały opublikowane w dokumencie pt. *Ku wyznawaniu wspólnej wiary* (1980). Por. WSPÓLNA GRUPA ROBOCZA KOŚCIOŁA RZYMSKOKATOLICKIEGO I ŚWIATOWEJ RADY KOŚCIOŁÓW, *Ku wyznawaniu wspólnej wiary*. Dokument studyjny (1980), w: *Watykan – Genewa: zbiór dokumentów*, red. K. KARSKI, Warszawa 1983, 168–179. Tekst oryginalny fr.: *Vers une profession de foi commune*, Genève 1980. Tekst ang.: *Towards a Confession of the Common Faith*, Geneva 1980. Ważny impuls do prac nad wspólnym dziedzictwem wiary dała także

w dniach od 2 do 14 stycznia 1982 roku w Limie opracowała programowy dokument, zatytułowany *Ku wspólnemu wyrażaniu wiary apostołskiej dziś*³⁶. W dokumencie tym temat wiary apostołskiej został rozwinięty w trzech częściach: uznanie, wyjaśnienie i wyznanie. Wspólnie uznano w nim Symbol Nicejsko-Konstantynopolitański z 381 roku jako wiążący dla Kościołów Wschodu i Zachodu. Symbol ten – zdaniem autorów dokumentu – powinien stanowić ekumeniczną wykładnię (podstawę) wyjaśniania i chrześcijańskiego wyznawania wiary w dzisiejszym świecie. W zaleceniach Komisja między innymi postuluje, aby:

- Światowa Rada Kościołów poprosiła Kościoły o uznanie na nowo integralnej jedności wiary chrześcijańskiej, wyrażonej w Nicejsko-Konstantynopolitańskim Symbolu Wiary (nr 15);
- zebrano informacje od Kościołów na temat miejsca *Credo* z 381 roku w ich tradycji i dzisiejszym życiu;
- Kościoły rozważyły status własnej nauki w świetle tego Wyznania wiary;
- jak najszerzej używano Symbolu Nicejsko-Konstantynopolitańskiego w liturgii;
- zbadano jego relację do innych wyznań wiary, zwłaszcza do Symbolu Apostołskiego;
- zbadano teologię *Credo* z 381 roku i ukazano jego źródła biblijne³⁷.

2.3. Wyznawać jedną wiarę (1990)

Ważne znaczenie na drodze wyjaśnienia treści wiary apostołskiej posiada obszerny dokument, wypracowany przez Komisję „Wiara i Ustrój” i ostatecznie zatwierdzony podczas plenarnego zebrania w Dunblane (Szkocja) w sierpniu 1990

obchodzona w 1981 roku rocznica II Soboru powszechnego w Konstantynopolu (381). W związku z tym Komisja opublikowała *Oświadczenie* Kościołów chrześcijańskich w Niemczech z okazji obchodów 1600. rocznicy uchwalenia *Credo* Nicejsko-Konstantynopolitańskiego. Por. *Erklärung zur 1600-Jahr-Feier des Glaubensbekenntnisses von Nizäa-Konstantinopel*, „Ökumenische Rundschau” 30 (1981), 471–473. Tekst wł.: COMMISSIONE ECUMENICA CATTOLICA-EVANGELICA IN GERMANIA E I RESPONSABILI DI TUTTE LE ALTRE CONFESIONI CRISTIANE DELLA GERMANIA, *Dichiarazione in occasione del 1600° anniversario del Simbolo di Nicea-Constantinopoli*, 7 giugno 1981, w: *Enchiridion Oecumenicum. Documenti del dialogo teologico interconfessionale*, t. 2: *Dialoghi locali 1965–1987*, red. G. CERETI, S.J. VOICU, Bologna 1988, 532–535.

³⁶ Por. COMMISSIONE FEDE E COSTITUZIONE, *Verso l'espressione comune delle fede apostolica oggi* (Lima, 1982), w: *Enchiridion Oecumenicum*, t. 9/1: *Fede e Costituzione. Meeting 1967–1982*, red. ROSSO, G. CERONETTI, Bologna 2010, 1098–1116. Tekst ang.: *Towards the common Expression of the Apostolic Faith Today*, w: *Towards Visible Unity: Commission on Faith and Order: Lima 1982*, t. 2 (Faith and Order Paper Nr. 113), red. M. KINNAMON, Geneva 1982.

³⁷ Por. COMMISSIONE FEDE E COSTITUZIONE, *Verso l'espressione comune delle fede apostolica oggi* (Lima, 1982); S. PAWŁOWSKI, *Ekumeniczne wyjaśnienie „Credo”*. *Prace Komisji „Wiara i Ustrój” Światowej Rady Kościołów*, „Roczniki Teologiczne” 51(2004)7, 83–84; P. GEMEINHARDT, *Die Filioque – Kontroverse*, 13–14; H. PAPROCKI, *Posiedzenie plenarne Komisji „Wiara i Ustrój” Światowej Rady Kościołów, Lima 1982 roku*, „Studia i Dokumenty Ekumeniczne” 1(1983)1, 21.

roku, pt. *Wyznawać jedną wiarę. Ekumeniczna wykładnia wiary apostołskiej wyrażonej w Nicejsko-Konstantynopolińskim Wyznaniu Wiary* (1990)³⁸.

Niniejszy dokument nie koncentruje się – jak wcześniejsze teksty – na jakiejś szczegółowej i najczęściej kontrowersyjnej sprawie, lecz rozpatruje całość wiary chrześcijańskiej. Na jego strukturę składają się trzy zasadnicze części, które odpowiadają trzem głównym – trynitarnym – artykułom wyznania wiary: wierzy my w jednego Boga, w jednego Pana Jezusa Chrystusa oraz w Ducha Świętego, Kościół i życie w przyszłym świecie. Te trzy części z kolei, zgodnie z tekstem wyznania wiary, są podzielone na mniejsze części (sekcje). Sekcja rozpoczyna się od krótkiego wprowadzenia, które zawiera podstawowe twierdzenia i sygnalizuje główne problemy, dotyczące tematu danej sekcji. Podsekcja I prezentuje aspekt historyczny i biblijny zagadnienia. Podsekcja II zawiera teologiczną interpretację odnośnej wypowiedzi *Credo*, ukierunkowaną na chrześcijańskie wyznawanie wiary w obecnych czasach. W ramach tej drugiej podsekcji zostają podjęte zarówno problemy ekumeniczne, takie jak *Filioque*, mariologia czy rozumienie chrztu, jak i aktualne pytania, dotyczące między innymi relacji między chrześcijaństwem a innymi religiami, interpretacji obrazu Boga-Ojca w związku z zagadnieniami stawianymi przez teologię feministyczną czy wykładni nadziei eschatologicznego oczekiwania³⁹.

Odnosząc się bezpośrednio do interesującej nas kwestii, autorzy dokumentu mówią o pochodzeniu Ducha Świętego „od Ojca”. Uznają przy tym istnienie relacji między Ojcem, Synem i Duchem Świętym. Podkreślają, iż Duch Święty w tchnieniu czynnym i biernym pozostaje zawsze w relacji do Syna. Dlatego komunია i jedność Ducha z Chrystusem w ekonomii zbawienia jest nierozzerwalna. Nie uważają jednak za stosowne, aby dla wyrażenia tej relacji odwoływać się do kontrowersyjnego terminu *Filioque*. Odwołanie się do tego pojęcia mogłoby bowiem stwarzać wrażenie, że Duch jest podporządkowany Synowi. Tym samym autorzy dokumentu opowiadają się za pierwotnym ujęciem pochodzenia Ducha Świętego, zawartym w Nicejsko-Konstantynopolińskim Wyznaniu Wiary⁴⁰.

³⁸ POR. COMMISSIONE FEDE E COSTITUZIONE, *Confessare una sola fede. Una spiegazione ecumenica del credo*, Bologna 1992. Tekst ang.: *Confessing the One Faith. An Ecumenical Explication of the Apostolic Faith as it is confessed in the Nicene-Constantinopolitan Creed* (381), Geneva 1991. Tekst fr.: *Confesser la foi commune. Explication œcuménique de la foi apostolique telle qu'elle est confessée dans le Symbole de Nicée-Constantinople* (381), Paris 1993.

³⁹ POR. COMMISSIONE FEDE E COSTITUZIONE, *Confessare una sola fede. Una spiegazione ecumenica del credo*; S. PAWŁOWSKI, *Ekumeniczne wyjaśnienie „Credo”*. *Prace Komisji „Wiara i Ustrój” Światowej Rady Kościołów*, „Roczniki Teologiczne” 51 (2004) 7, 88–89; G. GASSMANN, *Wyznawać jedną wiarę. O dokumencie studyjnym Komisji „Wiara i Ustrój”*, „Studia i Dokumenty Ekumeniczne” 6 (1988) 3, 94–95.

⁴⁰ POR. COMMISSIONE FEDE E COSTITUZIONE, *Confessare una sola fede*, nr 209–210.

* * *

Podsumowując, należy stwierdzić, że po wiekach kontrowersji wokół problemu *Filioque* wraz z rozwojem ruchu ekumenicznego w XX wieku kwestia ta stała się jednym z tematów dwustronnych i wielostronnych dialogów ekumenicznych. Podejmowane dialogi doprowadziły do zróżnicowanych osiągnięć w tym względzie.

W dialogu między prawosławnymi a starokatolikami zgodnie uznano *Filioque* za niekanoniczne, a związaną z tym dodatkem naukę teologiczną za błędną. W rezultacie *Filioque* zostało odrzucone przez starokatolików. Niekanoniczność włączenia *Filioque* do pierwotnego *Credo* potwierdzono również w dialogu anglikańsko-prawosławnym, postulując powrót do oryginalnego tekstu Wyznania wiary. Odnosząc się z pewną ostrożnością do doktryny związanej z *Filioque*, anglikanie i prawosławni zwrócili jednocześnie uwagę na różnice w teologicznej ocenie tego dodatku. Ostatecznie nie wszystkie Kościoły anglikańskie wprowadziły w życie zalecenie Anglikańsko-Prawosławnej Komisji, jak również Konferencji w Lambeth usunięcia *Filioque* z liturgii anglikańskiej. W katolicko-prawosławnym dokumencie z USA na temat *Filioque* wskazano zarówno elementy wspólne, jak i rozbieżności obu stron w nauce o Duchu Świętym. W końcowej części dokumentu z USA sformułowano zalecenie, aby Kościół katolicki w katechezie i liturgii powrócił do oryginalnego tekstu *Credo* z 381 roku. Zachętę do używania *Credo* w jego pierwotnej wersji, czyli bez *Filioque*, spotykamy również w prawosławno-reformowanym oraz prawosławno-luterańskim dialogu ekumenicznym. W tym ostatnim dialogu odnotowano jednocześnie, że uznanie oryginalnej formy *Credo* Nicejsko-Konstantynopolińskiego nie oznacza dla strony luterańskiej odrzucenia teologii, która przypisuje Synowi określoną rolę w pochodzeniu Ducha Świętego. Na płaszczyźnie dialogów wielostronnych kwestia *Filioque* była obecna przede wszystkim w pracach Komisji „Wiara i Ustrój” Światowej Rady Kościołów. W memorandum z Klingenthal uznano normatywny charakter *Credo* Nicejsko-Konstantynopolińskiego i sformułowano postulat powrotu Kościołów chrześcijańskich do pierwotnego tekstu Wyznania wiary, widząc w tym punkt wyjścia dla dalszego dialogu. Podobne stanowisko w sprawie *Filioque* zostało rozwinięte w dwóch kolejnych dokumentach Komisji.

Ogólnie ujmując, można powiedzieć, iż wszyscy uczestnicy dialogu uznają normatywny i powszechny charakter Symbolu Nicejsko-Konstantynopolińskiego z 381 roku. Niesie to z sobą określone konsekwencje liturgiczne dla Kościołów zachodnich, tj. powrót do Wyznania wiary w jego pierwotnej wersji. Taki postulat znajdujemy też w większości prezentowanych dokumentów dialogowych. Liturgicznej jedności nie można jednak osiągnąć, jak podkreślają

zachodni partnerzy dialogu, bez właściwej oceny teologicznego znaczenia *Filioque* w teologii zachodniej⁴¹. W ten sposób przed dialogiem ekumenicznym staje podwójne wyzwanie: sprawa obecności *Filioque* w Wyznaniu wiary, jak i teologia związana z tym dodatkiem. W związku z tym strona zachodnia (a przynajmniej większość Kościołów zachodnich) skłania się ku usunięciu *Filioque* z tekstu Symbolu wiary, pod warunkiem, że strona prawosławna uzna niehereetycki charakter *Filioque* i zaakceptuje teologiczną intencję, którą on wyraża. Taki krok ze strony prawosławnej wymagałby uznania łacińskiej tradycji jako prawomocnego rozwinięcia wiary nicejskiej, a tym samym komplementarności tradycji, wielokrotnie kwestionowanej przez teologów prawosławnych. Dodatkowy problem stanowi fakt, że po stronie prawosławnej, jak dotąd, praktycznie nie ma organu, który mógłby podjąć tego rodzaju decyzję w sprawach doktrynalnych w sposób wiążący dla wszystkich prawosławnych. Taką rolę mógłby niewątpliwie spełnić przygotowywany sobór panprawosławny. Natomiast strona katolicka stoi wobec odwrotnego problemu: dysponuje wieloma postanowieniami soborów bądź zachodnich synodów drugiego tysiąclecia, w tym dotyczącymi *Filioque*, których charakter i moc wiążąca nie są jednakowo rozumiane przez wszystkich chrześcijan⁴².

Dlatego też pełne rozwiązanie kwestii *Filioque* wymagać będzie nie tylko dalszej refleksji nad koncepcjami teologii Trójcy na Wschodzie i Zachodzie, lecz również porozumienia na temat hermeneutyki soborów, a tym samym pełniejszego uwzględnienia różnych aspektów złożonej problematyki *Filioque* (historyczno-kanonicznego, teologiczno-dogmatycznego, liturgiczno-ekumenicznego). Wynika stąd, że w dialogu na temat *Filioque* ważne miejsce zajmują nie tylko rozmowy między wyznaniem, ale także debata wokół tej kwestii w obrębie poszczególnych wyznań chrześcijańskich. Taka refleksja ma też swoje znaczenie w procesie recepcji dotychczasowych owoców dialogów na temat *Filioque*.

***Filioque* in ecumenical dialogue**

Summary

The author offers a comprehensive presentation of the history and results of the most important ecumenical dialogues on *Filioque*. The topic has been basically developed in two parts. In the first part, the author discusses the

⁴¹ Aktualne stanowisko Kościoła rzymskokatolickiego na temat *Filioque*: PAPIESKA RADA DO SPRAW POPIERANIA JEDNOŚCI CHRZEŚCIJAN, *Pochodzenie Ducha Świętego w tradycji greckiej i łacińskiej*, OsRomPol 18(1997)11, 36–39.

⁴² Por. J. OELDEMANN, *Das Filioque im ökumenischen Dialog*, 196–199.

achievements of mutual dialogues directly referring to the researched matter. The dialogues meant here are the following: the dialogue between the Orthodox Christians, on the one hand, and Old Catholics, Anglicans, Roman Catholics, Lutherans and Reformed Christians, on the other hand. In the second part, the author pays attention to the results of multilateral dialogue, and, more precisely, to the documents of the World Council of Churches' Commission on Faith and Order which touch upon these issues. It follows from the present analysis that in the course of the conducted dialogues consensus was achieved concerning the normative and catholic character of the 381 Nicene-Constantinopolitan Symbol. Besides, it was pointed out that the inclusion of *Filioque* in the Symbol of Faith was not canonical, and it was postulated that liturgy should come back to the original text of the Creed. Some differences of emphasis in understanding *Filioque* were also noted, including those referring to theological evaluation of this addition. The reflection that was taken up indicates the necessity of continuing the dialogue on *Filioque*.

Słowa kluczowe: *Filioque*; ekumenizm; dialog ekumeniczny; dialog teologiczny.

Keywords: *Filioque*; ecumenism; ecumenical dialogue; theological dialogue.